

Andrzej TWARDOWSKI

Zapewne większość z Was miała kiedyś okazję wykonywać pomiar ciepła topnienia lodu lub ciepła właściwego jakiegoś ciała. Jest to klasyczny, prosty eksperyment szkolny, który – trzeba przyznać – nie wygląda zbyt atrakcyjnie i na ogół nie nasuwa skojarzeń z nowoczesną fizyką. Jednak wbrew pozorom eksperymenty tego typu wykonywane są we współczesnych laboratoriach (tych, które mają po temu możliwości!) dość często, ponieważ dostarczają one istotnych informacji o strukturze materii.

Czym jest w istocie pomiar ciepła właściwego (czyli inaczej pojemności cieplnej)? Jest to eksperyment polegający na wyznaczeniu ilości energii (ciepła) potrzebnej do podniesienia temperatury danego ciała od T_1 do T_2 : $\Delta E = c_p(T_2 - T_1)$ (w tym wzorze c_p jest ciepłem właściwym substancji przy ustalonym ciśnieniu). Jeżeli wzrost temperatury jest niewielki, to możemy przyjąć, że c_p jest pochodną energii wewnętrznej względem temperatury. Przyjrzyjmy się bliżej zależności energii wewnętrznej materii od temperatury. Aby to uczynić w obrazie mikroskopowym, tzn. rozważając elektrony i jądra atomowe tworzące badany obiekt, musimy posłużyć się aparatem mechaniki kwantowej, odpowiednim do opisu mikroświata. Elektrony, protony i neutrony mogą mieć ściśle określone energie, przy czym na ogół jedynie niektóre wartości energii są dopuszczalne (jak np. w atomie wodoru). Mówimy, że cząstka jest w stanie o określonej energii, lub że obsadza określony stan energetyczny, a pozostałe dopuszczalne stany są nieobsadzone. Prawdopodobieństwo tego, że dany stan jest obsadzony, zależy od energii tego stanu oraz temperatury w następujący sposób

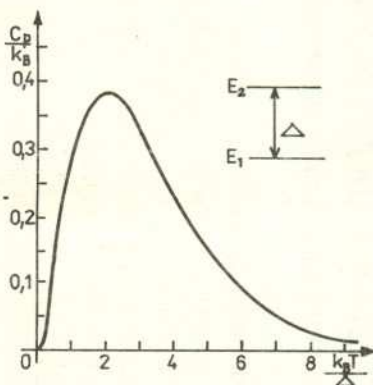
$$(1) \quad P(E) = A \cdot \exp(-E/kT),$$

gdzie k jest stałą Boltzmana ($k = 1,38 \cdot 10^{-23}$ J/K), a A jest stałą zapewniającą właściwą normalizację $P(E)$ (oczywiście, $A = 1 / \sum_i \exp(-E_i/kT)$, gdzie sumowanie przebiega po wszystkich możliwych stanach).

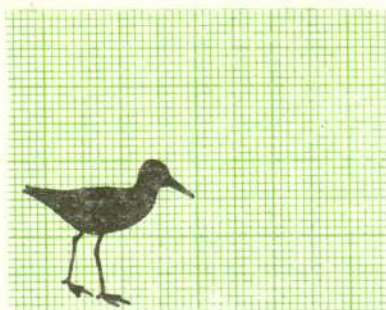
Jeżeli zatem mamy kilka różnych możliwych stanów, to będą one obsadzone z różnymi prawdopodobieństwami (rozumie się, że jeśli prawdopodobieństwo obsadzenia danego stanu przez jeden elektron wynosi np. 0,05, to w zespole 10^{23} elektronów $5 \cdot 10^{21}$ będzie obsadzać dany stan) zmieniającymi się w zależności od zmian temperatury. Średnia energia całego układu będzie sumą wszystkich dopuszczalnych energii ważonych prawdopodobieństwami obsadzenia poziomów

$$(2) \quad \langle E \rangle = E_1 P(E_1) + E_2 P(E_2) + E_3 P(E_3) + \dots = \frac{\sum_i E_i \exp(-E_i/kT)}{\sum_i \exp(-E_i/kT)}$$

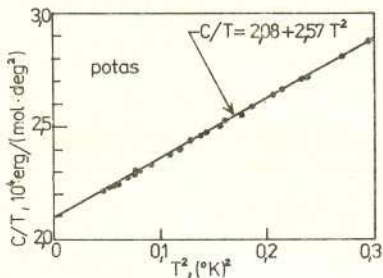
Pochodna średniej energii $\langle E \rangle$ względem temperatury jest ciepłem właściwym. Łatwo zauważyć, że ciepło właściwe wynosi zero, jeśli mamy do czynienia z ciałem z pojedynczym poziomem energetycznym. Wynika to z faktu, że nie ma poziomów, które można by obsadzić podnosząc temperaturę układu. Z kolei dla układu dwupoziomowego otrzymujemy charakterystyczną zależność ciepła właściwego od temperatury przedstawioną na rysunku 1. Warto zauważyć, że w tym przypadku – jak wynika z (2) – w niskich temperaturach c_p rośnie wykładniczo z temperaturą. Zaobserwowanie tego typu zależności c_p od temperatury w eksperymencie świadczy o istnieniu przerwy energetycznej pomiędzy stanami kwantowymi układu. Z zupełnie inną sytuacją mamy do czynienia w przypadku systemów o ciągłym widmie energetycznym (wszystkie energie z pewnego przedziału są dozwolone). Przykładami takich systemów są: zespół elektronów przewodnictwa w metalach oraz zespół jąder atomowych w sieci kryształu ciała stałego. Atomy w sieci krystalicznej mogą drgać w taki sposób, że w pewnych zakresach energii są dopuszczalne drgania kolektywne sieci krystalicznej (czyli tzw. fonony) o dowolnych energiach. Szczegółowe rachunki pokazują, że wtedy $c_p \sim T^3$. Z kolei w przypadku elektronów przewodnictwa dostajemy liniową zależność ciepła właściwego od temperatury: $c_p \sim T$. Ta różnica między elektronowym i fononowym ciepłem właściwym wynika z różnicy widm energetycznych elektronów przewodnictwa i fononów (drgań sieci) oraz z różnych praw

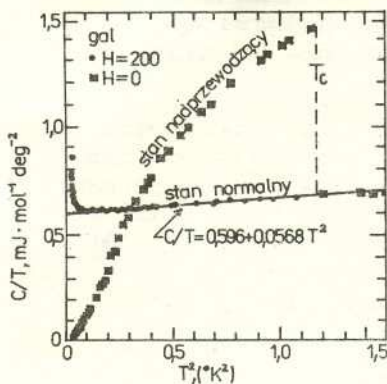
Rys. 1

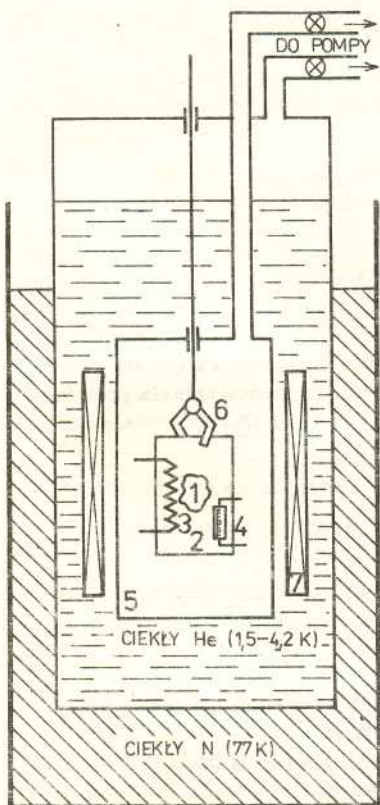

Rys. 2

Rys. 3

Rys. 4

statystycznych, którym podlegają elektrony i fonony. Na rysunku 2 pokazane są wyniki pomiaru ciepła właściwego dla kryształu metalicznego potasu. W tym przypadku wkład do ciepła właściwego może pochodzić zarówno od sieci krystalicznej, jak i elektronów przewodnictwa, czyli można oczekiwać, że będzie $c_p = a \cdot T + b \cdot T^3$, gdzie a i b są pewnymi stałymi. Jak widać na rysunku 2, istotnie tego typu zależność jest obserwowana.

Interesujące są wyniki pomiarów ciepła właściwego dla nadprzewodników. Na rysunku 3 pokazane są rezultaty dla galu. W stanie normalnym c_p pochodzi od drgań sieci oraz wzbudzeń elektronów przewodnictwa. W bardzo niskich temperaturach istotny staje się wkład od jąder atomowych. W stanie nadprzewodzącym c_p wykazuje wykładniczą zależność od temperatury (rysunek 3), co – jak wspomniano – świadczy o istnieniu przerwy energetycznej między stanami elektronowymi. Pojawienie się takiej przerwy energetycznej wskazuje na zachodzenie drastycznych zmian w strukturze energetycznej substancji przy przejściu do stanu nadprzewodzącego i jest charakterystyczne dla zjawiska nadprzewodnictwa.

Jak widać z powyższych przykładów, pomiar ciepła właściwego może dostarczyć fizykowi niezwykle ważnych informacji o stanach energetycznych i pozwala często rozszyfrować nieznanne widmo energetyczne badanego obiektu.

Do tej pory nie mówiliśmy nic o szczegółach pomiaru ciepła właściwego. Oczywiście, aparatura stosowana do tego celu w laboratoriach jest bardziej skomplikowana niż szkolny kalorymetr, ale idea pomiaru jest taka sama: do próbki o temperaturze T_1 dostarcza się pewną ilość energii ΔE i mierzy się końcową temperaturę T_2 , do jakiej nagrzała się próbka. Schemat „prawdziwego” kalorymetru przedstawiony jest na rysunku 4. Próbka [1] wraz z termometrem [4] i grzejnikiem [3] umieszczona jest na uchwycie [2]. Cały uchwyt umieszczony jest w kalorymetrze [5], z którego usunięto powietrze. Próżnia w kalorymetrze zapewnia minimalny kontakt cieplny uchwytu i próbki z otoczeniem. W ten sposób grzejnik [3] ogrzewa wyłącznie próbkę i uchwyt. Ponieważ najczęściej pomiary wykonywane są w niskich temperaturach, kalorymetr umieszczony jest w naczyniu (tzw. kriostacie) z ciekłym heliem ^4He o temperaturze 4,2 K. Obniżając ciśnienie par nad ciekłym heliem można uzyskać temperatury do około 1,2 K. W celu uzyskania jeszcze niższych temperatur (do około 0,3 K) można zastosować dodatkowo zbiornik z izotopem helu ^3He (wstępnie schładzanym przez ^4He). Jeszcze niższe temperatury (do około 0,005 K) uzyskuje się mieszając obydwa izotopy helu ^4He - ^3He (jest to tzw. chłodziarka rozcieńczalnikowa). W tym ostatnim przypadku (tzn. pomiarów w milikelwinach) trudności eksperymentalne wzrastają jednak znacznie, np. drgania podłogi laboratorium spowodowane przez chodzącego po pokoju eksperymentatora – a przenoszone na kalorymetr – mają często wystarczającą energię, aby podnieść temperaturę próbki do tego stopnia, że pomiar staje się niemożliwy.

Sam pomiar przebiega następująco: próbkę wraz z uchwytem schładza się wstępnie do najniższej możliwej temperatury za pomocą wyłącznika mechaniczno-ciepłego [6] będącego w kontakcie cieplnym ze zbiornikiem helowym. Po schłodzeniu próbki wyłącznik [6] otwiera się i rozpoczyna pomiar. Termometrem [4] mierzy się początkową temperaturę próbki T_1 , po czym podgrzewa grzejnikiem [3] próbkę o około 50–100 mK do temperatury T_2 . Komputer sprzężony z eksperymentem wyznacza ciepło właściwe na podstawie zmierzonej różnicy temperatur oraz energii ΔE dostarczonej przez grzejnik. Automatycznie uwzględnione zostają rozmaite poprawki (np. pojemność cieplna samego uchwytu, pojemność cieplna kleju, którym przyklejona jest próbka, i in.). Jeżeli wprowadzimy do pamięci komputera masę próbki i jej formułę chemiczną, to możemy uzyskać ostatecznie ciepło właściwe w przeliczeniu na jeden mol substancji. Uzyskane wyniki można od razu wyświetlić na ekranie komputera uzyskując wykres c_p jako funkcję temperatury.

W typowych układach eksperymentalnych w kriostacie zazwyczaj umieszczona jest jeszcze cewka nadprzewodząca [7], pozwalająca na prowadzenie pomiarów w polu magnetycznym. Warto podkreślić, że pomiary takie, jak opisane powyżej, są standardowymi pomiarami, zwłaszcza w fizyce magnetyzmu. Jest to chyba jeden z nielicznych przykładów eksperymentu, który przeprowadzany jest zarówno w pracowni przeciętnej szkoły, jak i w poważnych laboratoriach naukowych.